

Реформування кримінального процесу України

В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

В. Г. Уваров

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, заслужений юрист України

У статті аналізуються проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства, приведення його у відповідність до Європейських стандартів та Конституції України, проблеми забезпечення верховенства права у кримінальному процесі.

Ключові слова: права і свободи людини, верховенство права, прецедент, практика Європейського суду з прав людини.

В статье анализируются проблемы реформирования уголовно-процессуального законодательства, приведение его в соответствие с Европейскими стандартами и Конституцией Украины, проблемы обеспечения верховенства права в уголовном процессе.

Ключевые слова: права и свободы человека, верховенство права, прецедент, практика Европейского суда по правам человека.

The article is devoted to the analysis of the content of the concept of the Rule of Law; The ways of decision some problems of the guarantee of the protection the humans rights and freedoms in criminal procedure.

Keywords: rights and freedoms, Rule of Law; precedents, European Court of Human Rights.

Згідно зі статтею 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше ніж міжнародний договір. Водночас міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється зростанням вимог до забезпечення верховенства права у сфері кримінального судочинства, зростанням юридичною освіченістю громадян та їх активністю щодо захисту своїх прав і свобод, наявністю невідповідності процесуального законодавства міжнародним правовим актам. Кримінально-процесуальне законодавство України в багатьох аспектах так і не приведені не лише у відповідність до рішень Європейського суду з прав людини, а й до чинної конституції держави.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми, свідчить, що проблеми реформування процесуального законодавства в центрі уваги науковців [1-16]. Але існуючі публікації не вичерпують всієї складності проблеми, а скоріше за все утворюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження.

Метою цієї праці є визначення напрямів реформування процесуального законодавства в контексті міжнародних правових актів та прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

У Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), яку Україна ратифікувала 17 липня 1997 р., визначено основні права і свободи людини, а при виконанні зобов'язань за міжнародним договором слід урахувати тлумачення

Європейського суду з прав людини. Це випливає зі статті 32 Конвенції, згідно з якою юрисдикція Суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини стає важливим джерелом кримінально-процесуального права України.

Європейський суд з прав людини, що діє на основі Європейської конвенції з прав людини, підписаної в Римі у 1950 р., діяв і діє нині як орган, що розв'язує позови громадян до держави, пов'язані із захистом прав і свобод людини, ставить за мету забезпечення верховенства права. Кількість звернень до Суду постійно зростає, а його рішення дедалі більше стосуються як тлумачення права, так і проблем його недосконалості. Суд може готувати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї (ст. 47 Конвенції), що для України має дуже важливе значення на сучасному етапі судово-правової реформи.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. визначені фундаментальні для правової системи України положення: суди мають застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права (ст.17); законодавчий орган держави (орган представництва) має здійснювати експертизу та перевірку чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (ст. 19)[1].

Це положення не тільки дає змогу українським суддям прямо посилатися у відповідних судових рішеннях на практику Суду (посилання на норми Конвенції та рішення Європейського суду з прав людини – це не право суддів, а їх обов'язок),

а й зобов'язує законодавчий орган України реформувати чинне процесуальне законодавство, приводячи його у відповідність до прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Прецедент – правило поведінки в конкретній ситуації, яке стає обов'язковим у розв'язанні аналогічних проблем. Прецедентне право – це не все рішення в цілому, а лише та його частина, що має назву *ratio decidendi* (вирішальний довід, аргумент, принцип, на якому воно ґрунтується) [16, с.78].

Під прецедентами Європейського суду з прав людини потрібно розуміти не самі розглянуті справи, а ті основоположні принципи і висновки щодо тлумачення і застосування норм Конвенції, які було вироблено при розгляді справ і викладено в судових рішеннях, які можна використовувати для врегулювання інших аналогічних ситуацій.

На сучасному етапі судово-правової реформи, виходячи з Конституції України та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», прецедентна практика Європейського суду з прав людини – це, по-перше, джерело права, по-друге, джерело правових норм, зорієнтованих на забезпечення верховенства права через застосування міжнародного права на території суверенної держави, а отже, норм, які застосовуються, незважаючи на те, щодо якої країни винесене те чи інше рішення, норм, що мають більшу юридичну силу, ніж самі закони України, але застосовується лише за умови непротириччя Конституції держави.

Існування прецедентів Європейського суду з прав людини як свого роду унікального джерела правових норм обумовлюється, як правило, прогалинами в праві чи неоднозначним його розумінням та базується на ч.1 ст. 32 Конвенції, у якій сказано: «Юрисдикція Суду поширюєть-

ся на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї і які передаються йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47», а також на ч.1 ст. 46 про обов'язок держав – учасниць Конвенції виконувати рішення Суду.

З огляду на те, що в Україні набирає обертів нова хвиля реформування кримінально-процесуального законодавства, рішення Європейського суду з прав людини в своїй системності надають певні концептуальні моделі законотворчої діяльності.

Спробуємо проаналізувати в контексті викладеного деякі положення нового проекту Кримінального процесуального кодексу України, розробленого під егідою Міністерства юстиції України (далі – Проект).

У статті 1 Проекту зазначається: «Кримінальне процесуальне законодавство становлять відповідні положення Конституції України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та цей Кодекс».

На наш погляд, для усунення можливих колізій уже цій нормі слід визначити:

«Порядок провадження кримінальних справ на території України визначається Конституцією України, міжнародними договорами України, рішеннями Конституційного Суду України, цим Кодексом, законами України та прецедентною практикою Європейського суду з прав людини.

Норми Конституції України мають найвищу юридичну силу. У разі, якщо норми цього Кодексу суперечать міжнародному договору України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору, який не суперечить Конституції України.

У разі, якщо норми цього Кодексу суперечать рішенням Європейського суду

з прав людини, застосовуються положення відповідного рішення, які не суперечать Конституції України».

Європейський суд з прав людини у справі «Шабельник проти України» констатував: заявник був допитаний як свідок, зізнався в процесі такого допиту за відсутності адвоката у вчиненому злочині; брав участь у відтворенні обстановки і обставин злочину як свідок і без захисника, де підтвердив свої зізнання; скаржився на те, що в основу обвинувачення покладені докази, здобуті незаконним шляхом.

Суд установив, що засудження ґрунтується на показаннях, здобутих із порушенням права особи «на мовчання та права не свідчити проти самого себе» та з перешкодами для здійснення права на захист.

З цього рішення випливає, що кожний учасник процесу має право на допомогу захисника. Це рішення Європейського суду з прав людини вчасно не було взято до уваги законодавчим органом нашої держави і лише при провадженні в Конституційному Суді у справі Ігоря Голованя було визначено, що правом користуватись правовою допомогою захисника має будь-яка особа, яка вступає у кримінально-процесуальні правовідносини. Це ініціювало необхідні зміни в КПК України щодо розширення права на захист.

Тим часом у Проекті право користуватись юридичною допомогою захисника щодо різних учасників процесу чітко не визначено. Зокрема, щодо свідка, то передбачено право «користуватись правовою допомогою при наданні пояснень, показів» (ст. 65), а щодо потерпілого, то визначено лише право «мати представника» (ст. 59).

Звужені права на захист і при визначенні кола осіб, що можуть здійснювати функцію захисту. У статті 47 Проекту зазначається «Захисником є адвокат, який

здійснює захист підозрюваного, обвинувачуваного, а також особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру».

Тим часом «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», схвалені восьмим Конгресом ООН 27 серпня – 7 вересня 1990 р., передбачають, що «кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту і відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства» (принцип 1).

Конституція України стверджує одне просте правило – кожен є вільним у виборі захисника.

Конституційний Суд України у своєму рішенні за справою за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) вирішив, що правом на юридичну допомогу користується будь-яка особа незалежно від її правовідносин з органами влади, а положення ч. 2 ст. 59 Конституції України треба розуміти так, що особа під час допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства чи надання пояснень у правовідносинах з цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката, що не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень.

Практика Європейського суду з прав людини підтверджує правильність такого широкого тлумачення поняття суб'єктів захисту. І якщо сьогодні захисниками, окрім адвокатів, можуть виступати й інші фахівці в галузі права, то запровадження вищевказаної норми Проекту суперечитиме ст. 22 Конституції України, бо зву-

жує права людини. Між іншим і права самого захисника в ст. 49 Проекту в порівнянні з правами, наданими йому чинним КПК України, значно звужені, що неприпустимо.

Відповідно до статей 59, 65 Проекту потерпілий та свідок позбавлені права власноручно викладати свої покази в протоколі допиту, що може бути теж розцінено як недотримання положень ст. 22 Конституції України.

Немало питань викликає запровадження т. зв. спрощеного провадження. Згідно зі статтею 332 Проекту «Суд має право, якщо проти цього не заперечують сторони та потерпілий, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих обставин, які ніким не оспорується. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють сторони зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності їх позиції, а також роз'яснює їм, що в такому випадку вони будуть позбавлені права оскаржити ці обставини в апеляційному порядку».

За такої моделі, як слушно зазначає В. М. Тертишник, принцип істини замінюється принципом формальності: якщо обвинувачений не визнає себе винним, суд намагається його викрити, якщо ж він визнає себе винним, – істина суд уже не цікавить, він щільно закри-

ваючи для себе всі шляхи для її пізнання, «впевнено крокує до винесення вироку», не досить піклуючись про його законність і справедливість, а законодавець, щоб не створювати йому незручностей можливою помилкою, виключає можливість апеляційного оскарження такого вироку. Ось така безконфліктна модель тихого правосуддя... Найкраще судочинство те, яке дозволяє собі бути зайвим, а не байдужим. Наша держава не така багата, щоб дозволити собі дешеве правосуддя, а потім витратитись на виправлення судових помилок... За своїм змістом вказана новела суперечить принципу презумпції невинуватості, закріпленому в ст. 62 Конституції України та ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, де, зокрема, зазначається, що «кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищою судовою інстанцією згідно з законом» [12, с. 307-308].

Отже, на цьому етапі судово-правової реформи необхідно провести системний аналіз рішень Європейського суду з прав людини та забезпечити їх застосування при законотворчій діяльності, дотримуючись суверенітету України, Конституції України та принципу верховенства права.

Література

1. Банчук О. Розумний строк розгляду справ у суді: Європейські стандарти та українські реалії [Практика Європейського суду] // Адвокат. – 2005. – №11. – С. 7-10.
2. Бартовщук О. Судовий розгляд у розумні строки: мрії чи реальність? [Європейський суд з прав людини] // Право України. – 2006. – №7. – С. 46-48.
3. Буткевич В. Г. Маляренко В. Т. Європейський суд з прав людини та українське судочинство: питання взаємодії // Вісник Верховного суду України. – 2004. – №4. – С. 2-8.
4. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні // Практика Європейського суду з прав людини: Рішення. Коментарі. – 1999. – №1. – С. 11.
5. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Пер. з англ. Т. Іваненко, О. Павличенка. – Львів, 2000.

6. *Джемі М.* Європейська Конвенція з прав людини та кримінальний процес. – К. : «К.І.С.», 2010. – 576 с.
7. Застосування в українському судочинстві прецедентної практики Європейського суду з питань прав людини / Віче. – 2007. – №18. – С. 34-36.
8. *Іваницький С. О.* Право особи на розгляд її справи незалежним і безстороннім судом у світлі рішень Європейського суду з прав людини // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – №12. – С. 21-23.
9. *Климович О.* Застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // Адвокат. – 2002. – №2-3. – С. 38-39.
10. *Колесник Р.* Справи українські: позови проти України в Європейському суді // Український юрист. – 2005. – №7. – С. 34-41.
11. *Тертишник В.* Верховенство права і закону / В. Тертишник // Право України. – 2010. – №6. – С. 87-92.
12. *Тертишник В. М.* Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 432 с.
13. *Третьяков Д. М.* Застосування в українському судочинстві прецедентної практики Європейського суду з прав людини // «Віче», 2007. – № 18. – С. 34.
14. *Шевчук С. В.* Судовий прецедент у діяльності Європейського суду з прав людини. Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 5. – С. 110.
15. *Шемшученко Ю.* Вибране. – К. : «Юридична думка», 2005. – С. 62-212.
16. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол. та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 5. – 736 с.